

Галина Виноградська (Львів, Україна)

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩИ 1944—1947 РР.:
ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТА ОБСТАВИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНИХ ОПОВІДЕЙ ДЕПОРТОВАНИХ)

В українській історичній науці є ще багато дискусійних питань стосовно депортацій українців з етнічних українських земель, що внаслідок договору між Польщею та УРСР від 9 вересня 1944 р.¹ відійшли під юрисдикцію Польщі, зокрема, і питання періодизації. Різні вчені, як українські, так і польські, пропонують своє бачення періодів переселення, беручи за основу якийсь один критерій.

Польські дослідники А. Щесняк і В. Шота², виділяючи три етапи переселення, за визначальний критерій беруть те, чиїми силами виконувалось переселення: переселенські комісії і місцеві адміністрації, Військо Польське, головні представники та головні уповноважені. Українські історики І. Білас³, Г. Щерба⁴, дотримуючись критерію добровільності чи насилля у переселенських акціях, виділяють два етапи депортації. Є. Місило⁵, польський історик українського походження, поєднує два зазначені критерії: виконавців та насилля/ненасилля, і пропонує поділ на чотири етапи.

Професори Ю. Сливка⁶ та В. Бадяк⁷ зі Львова, кожен окремо, у своїх дослідженнях приходять до одного й того самого бачення депортацій на Західній Україні як безперервного насильницького процесу з 1939 р. і до початку 1950-х рр., з дуже умовним поділом на етапи. На їхню думку, незважаючи на виконавців, всі ці процеси були насиллям.

Найбільш усталеною на сьогодні періодизацією депортацій українців у 1940-х рр. є така:

- вересень 1944 — вересень 1945 р.: добровільне переселення (невелика кількість переселених);
- вересень 1945 — вересень 1946: брутальне, насильницьке переселення (масовість);
- квітень — серпень 1947: акція «Вісла», зачистка Закерзоння від українців.

Слід зазначити, що на землях Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які разом, власне, і об'єднує назва Закерзоння, депортаційні процеси мали деякі відмінності у часовому та виконавському вимірах. Зокрема, на Лемківщині, з огляду на гористий і важкодоступний ландшафт, депортації тривали найдовше, охоплюючи всі три етапи. Акція «Вісла» стосувалася найбільше населення Лемківщини.

Щодо Надсяння, то основний масив українського населення Перемиського, Ярославського, Любачівського повітів, яке підлягало депортації, було виселено під

час другого — найбрутальнішого періоду (09.1945–09.1946 рр.). Однак насильницькі акції з боку польських шовіністів на Надсянні почалися ще з лютого–березня 1945 р., започаткувавши другий період переселення для мешканців цих районів значно раніше.

Відомості про обставини та умови переселення, записані від очевидців, змістовно доповнюють існуючу базу офіційних документів та матеріалів, з якими працюють історики. Ці свідчення дають можливість зробити уточнення щодо періодизації депортацій, характеру того чи іншого періоду, спираючись на спогади про реальні події, реальних людей.

Впродовж 2003–2006 рр. автором записано усні оповіді про переселення від близько 100 осіб (чоловіків і жінок). Більшість із них були депортовані у 1945–1946 рр. примусово. Однак вдалося знайти і декілька родин тих, хто був добровільним переселенцем, проте їх значно менше.

Проблеми, які спробуємо прояснити, охоплюють такі аспекти переселення:

- 1) ступінь добровільності;
- 2) питання безпеки чи загроженості, ризиків (вдома, в дорозі, на новому місці);
- 3) побутові обставини життєзабезпечення (житло; їжа; майно — одяг, взуття, знаряддя праці, худоба).

В офіційних документах, якими регулювалися різні аспекти проведення переселення, в тому числі характер переселенських процесів та безпосередні організаційні дії місцевих чиновників, чітко і недвозначно вказується, що евакуації підлягають лише ті, хто виявив своє бажання евакуюватися, і що евакуація є добровільною, тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано⁸. Відповідно до підписаної угоди організацію транспортування переселенців брав на себе уряд УРСР: він мав забезпечувати транспортом поляків, що переселялись до Польщі, та українців, що покидали її. Однак фінансові витрати, пов'язані з переїздом евакуйованих від пункту переселення до пункту призначення, і всі витрати, пов'язані з евакуацією, покладалися відповідно на кожну з договірних сторін⁹. Люди повинні були мати змогу забезпечити себе всім необхідним в дорозі, а після прибуття на *обране* (а не *примусово призначене*) нове місце проживання обов'язково мали забезпечуватися житлом, землею, отримати компенсацію відповідно до залишеного вдома майна. Але не так сталося, як гадалося. Вже у жовтні-листопаді 1944 р. на ім'я народного комісара внутрішніх справ СРСР та у місцеві наркомати надходять численні таємні доповідні записки та повідомлення про вкрай незадовільний стан організації переселення, про відверте ігнорування польськими місцевими органами влади виконання своїх обов'язків щодо своєчасного надання необхідних документів та коштів на організацію транспортування українців¹⁰. Отже, саботаж із боку місцевої влади був одним із чинників, який гальмував темпи добровільного етапу переселення. А ще й цілком природне небажання покидати рідну землю, нажите майно і їхати у «совещку» дійсність, про яку вже було відомо багато негативного (репресії, Сибір, голод, колгоспи...) Крім того, наполегливо не рекомендувала переселятися і УПА, у лавах якої перебували сини чи дочки практично з кожної родини.

Усні оповіді членів родин Дорошів, Саєвичів, Загартовських — колишніх мешканців с. Кобильнича Руська, які нині мешкають у с. Підбірці коло Львова, — свідчать, що добровільність полягала у наступному: подавши заяви про згоду на переселення, селяни мали певний термін (у межах місяця), щоб зібрати своє майно, худобу і, отримавши для розміщення свого скарбу та своєї родини товарний вагон, переїхати в обраний для проживання більш-менш вигідний населений пункт (поближче до кордону, тобто — до рідного краю, або в приміській зоні Львова)¹¹. Однак «добровольців» було не так вже й багато. Динаміка зростання чисельності переселених осіб (загальна кількість українців на території Польщі, що підлягала акції переселення, за різними підрахунками, становила від 546,2 тис.¹², 700 тис.¹³ до 1 млн¹⁴ українців) з лютого до березня 1945 р. не зросла зовсім — процес переселення практично зупинився¹⁵.

Це пояснюється тим, що українці ще сподівалися на створення своєї державності на власних теренах; невізід поляків із західного регіону позбавляв евакуйованих можливості отримання 64 тис. будинків, обіцяних радянською владою; переселенцям своєчасно не подавалися вагони, і вони змушені були перебувати на станціях по 7–8 днів, що спричинювало поширення інфекційних захворювань; ті вагони, що подавалися, здебільшого були абсолютно не пристосовані для перевезення людей; з боку польської влади з метою затримки виїзду українців стягувалися податки не тільки за минулі роки, але й вимагалось погашення наперед у всіх їх видах.

Деякі переселені намагалися повернутися додому. Інші — ще не переселені — до останнього моменту не вірили, що таке може статися. ОУН-УПА через листівки-звернення посилено закликала українців не погоджуватися на переселення, до кінця боронити свої законні права на свою територію¹⁶.

Нами зафіксовано розповідь про випадок, коли молода, фізично сильна дівчина, готуючись до переселення, потайки ночами на власних плечах перенесла через кордон велику частину домашнього майна і сховала у лісі (оскільки її село було поруч із кордоном). Почувши чутку, що переселення ніби більше не буде, — знов таким самим чином перенесла все майно назад додому. Минуло небагато часу, — і її сім'ю (як і все село) брутально виселили, давши лише 2 години на збори¹⁷.

Фрагменти інтерв'ю, подані нижче, дають можливість скласти уявлення про обставини та умови процесу переселення. Люди до останнього трималися свого, але і про всяк випадок готувалися, щоб виселення не заскочило зненацька. Як згадує Стефанія Мелешко (1940 р. нар.), с. Ямна Долішня:

«Чутки про виселення вже були, бо чітко пам'ятаю, як мама сушила хліб, і в хаті завжди було пів-мішочка сухарів... Навколо нас росли сосонки, ялинки. Декілька разів, коли була чутка про виселення, ми втікали в ліс. З кіньми, коровами, і брали з собою ці сухарі. В лісі було багато таких, що повтікали. Корови там доїли, і ми їли розмочені сухарі з молоком... Яюсь під вечір приїхало польське військо. В хату зайшло багато солдатів. Носили вечером мене і мого братика — йому було 2 роки — по руках, бавилися нами. Чітко пам'ятаю, як мама плакала і скубала кури, горіла піч. Мама готувала їжу в дорогу. Рано мама сильно

плакала, бо солдати поїли всі кури, нам не залишили нічого, а вони реготали. Не знаю, яка година була, ми збиралися в дорогу. Так як ми мали воза і коней, то батько через ніч зробив накриття на віз, постелив там сіна, взяли перину, подушку, трохи якогось одягу, кілька каструль, і я з братом і бабусюю вміщалися в цій будці, на половині воза. Ззаду лежав сушений хліб, декілька мішечків, напевно із зерном і картоплею. Поляки нам дозволили взяти тільки 1 коня і 1 корову [а в господарстві цієї сім'ї було 2 коней, дві корови і молодняк]. Це було 14 жовтня — Покрова. Ми виїхали на дорогу, а там вже йшли люди з дітьми малими і старенькі з клунками в руках, на плечах, йшла худоба, їхали вози. Люди сильно плакали. Добре запам'ятала, як при дорозі був город і росла ще капуста. Дві жінки сильно голосили і цілували головки капустки. Так ми дійшли (хто доїхав) до Риботич. В Риботичах почалася реєстрація, там всі під голим небом і осіннім дощем пробули аж 2 тижні. Люди чужі і тато мій спали і ховалися від дощу під возом. Доїли корову і їли сушений хліб. На другий день прибуття до Риботич батько подумав, що, може, дадуть йому поле, а він залишив дуже добрий плуг. Батько сідає на коня і їде в село. В селі вже було повно поляків з других сіл (а наше село було повністю українське). На нашому дворі вже стояло 2 вози: один загрошений меблями, другий — зерном... Поляки були з села Грозови. Як батько приїхав на подвір'я, то солдат приклав до нього зброю і з криком до нього «По ту хчеш еще кабане»¹⁸. Батько подумав, що приїхав собі по смерть. Але на крик вискочив їхній командир, що в нас ночував, і скомандував кинути зброю. Сказав батькові: «Ти є тут господар, і за чим ти вернувся, то візьми собі, навіть якщо це вже на возі». І так батько перевіз плуг, яким користувався до кінця свого життя.

Переїхали ми границю, їхали і йшли від села до села, і там, де найшли дах над головою, поселялися сім'я, а решту йшли далі. Ми переїхали Тернопільську, Львівську область і аж оселилися в Дрогобицькій області, в селі Берездівці. Коли приїхали, в Берездівцях вже був сніг. В одній хаті (якщо це не стодола) першу ніч ночувало кілька родин. Ранком пішли шукати житло. Тепер мені страшно: найшли хатинку в повному розумінні без вікон і дверей. Декілька днів закривали діри снопами і дошками, які дали добрі сусіди, бо йшов сніг. А потім з головою сільради відібрали у місцевих жителів, які зняли завчасу рідні двері і вікна, і так перезимували це з однією сім'єю в цій хатинці. А весною знайшли окреме житло.

Зима була холодна і голодна — перша зима після війни. Місцеві люди самі були бідні, але були добрі люди, ділилися чим мали. Переселенці цю зиму жєбрали. Бо треба було прогодувати скот і себе.

Так як в мого батька був кінь і віз, то нам не прийшлося жєбрати. Він заробляв ним харчі, одяг і корм для худоби. Навесні нам виділили землі, і життя пішло своїм чередом. А в 1948–49 рр. колгоспи землю відібрали.

Реєстрація залишеного майна велася по документах, але між людьми йшли чутки, якщо хто залишив багато майна, то тебе вивезуть на Сибір. Тому свідомо дехто не представляв всього майна і реєстрували значно менше. До таких відноситься і мій батько.

Дуже мені шкода своєї бабусі (їй тоді було 56 років), яка померла від простуди в 1945 в грудні, а могла б ще жити, якби були ліки, лікарі і умови до життя. Так часто плачу на її могилі. А друга бабуса і діди залишилися лежати в рідній землі в Ямні Долішній»¹⁹.

Ольга Филипчак (1915 р. нар.), с. Кобильниці Руська:

«Почали виселяти українців з прадідівських земель на Україну, а поляків у Польщу. А щоб то виглядало законно, створена більшовиками українська комісія їздила від села до села записувати на добровільне переселення. Люди не хотіли кидати свою землю. Тоді почала діяти акція: поляки окружували українські села, убивали людей, села палили. А в нас в Кобильниці 15 лютого 1945 р. пізно вечером польські бандити з Великих Очей [село неподалік] під проводом вуйта Вільчинського напали на приходство і на очах мами убили отця Согора, а 27 чи 25 лютого того ж року рано перед восьмою годиною поляки (військо) окружили село зі всіх сторін, витягали сплячих ще молодих муштин, у хаті на очах рідних убивали. Селом пішов жаж! По селі чути було стріли, крики і плач. До нас був вліз якийсь польський старшина, поставив маму, Юстину, і мене під стіною і хотів вбити. Але наган йому поламався, і він дуже проклинав. Аж прийшов якийсь жовнір і покликав його. А ми втікли з хати і ховалися поміж дим і стріли... Бродилам в крові по кістках, бо кров змішалася з водою. Наша хата залишилася сплюндрована, а їсти не було що. Були змушені виїздити фірами до «раю»... Приїздили до нас з Великих Очей і рабували, що ще лишилося... так нас кожного дня і поляки-партизани, і москалі обкрадали. Наші берегли нас, головно вночі, й остерігали перед приходом ворогів. Я втікала через вікно, а всі ми виходили на вулицю до наших. І таке життя тяглося три тижні... А потім приїхали фіри, і ми поїхали в незнане життя. Переїхали через село Глиниці, де була кордонна застава, піднісся дерев'яний шлябан, і ми опинились в Краківці, вже в Радянськiм Союзі. Підводи завезли нас до села Домажир, скинули у якийсь стодолі, і ми там перебували. Жодна влада нами не цікавилася. Тоді вуйцьо Геньо сам вібрався до Львова, де створено був переселенчий уряд. За кілька днів ми переїхали до села Підбірці. З нами переїхали 30 наших родин. Дістали хлопську польську хату. Мама хоріла. <...> Вуйцьо ходив до Винник, працював у заготконторі. Приносив по декілька бульб в кишені, а ми ходили на штреку збирати вугілля. У Винниках вуйцьо пізнав якогось Юркевича, якого брат був війтом у селі Кривчиці, і запропонував нам переїхати до Кривчиць, близько біля Львова. Ми погодилися. Ми дістали з мамою учительські посади у школі в Кривчицях і щоденно ходили до школи»²⁰.

Це типові розповіді. Перша — жінки віком 65–70 років, яка на час переселення була п'ятирічною дитиною. Саме оповіді таких респондентів становлять основний масив нашого польового матеріалу. Друга на час переселення була вже дорослою. Таких, на жаль, уже дуже мало. Тим ціннішими є оповіді таких респондентів.

На основі цих матеріалів вважаємо за можливе виділити такі поєднання обставин та умов існування переселенців безпосередньо під час здійснення депортаційних акцій переважно сільського населення:

- 1) населення не попереджують про дату виселення; село оточують польські або радянські військові підрозділи, відрізаючи шляхи втечі; воєнізовані групи заходять у кожную садибу; сповіщають про часовий відрізок (здебільшого 2 години) для збирання найнеобхідніших речей; брутально (часто з людськими жертвами у разі опору) виганяють з садиби; конвоюють до залізничної станції;

- 2) через велике скупчення на залізничних станціях тих депортованих, хто не мав власних підвід для продовження переїзду власними силами, а також свідоме затягування видачі документів польською місцевою владою переселенці по декілька тижнів просто неба за осінньо-зимових погодних умов очікують на подальший переїзд, не маючи змоги повернутися додому — села розграбовані, а то й спалені поляками, на тих, хто повертається, в багатьох випадках чекає фізична розправа з боку польських шовіністів. У необладнані товарні вагони вантажать по декілька сімей разом з майном і худобою;
- 3) залізничне транспортування на цей період було заплановане на віддалені східні і південні терени України. Лише небагатьом вдається під час короткочасних зупинок на території УРСР вивантажитися у безпосередній близькості до українсько-польського кордону чи в західних (Львівській, Тернопільській) областях. Переважна більшість транспортується на Схід.
- 4) залежно від рівня матеріального достатку на момент виселення, а саме: від наявності власного транспорту — підвод та тяглової сили, а також конкретних обставин (власної винахідливості, поблажливості конвоїрів) щодо можливості уникнути залізничного транспортування на Схід, частина переселенців Перемищини оселяється близько до кордону — у Мостиському, Яворівському та інших прикордонних районах. При цьому, навіть маючи документи на поселення відповідно до ступеня близькості до великих міст (згідно з інструкціями селян мали переселяти в села, містян — у міста, мешканців приміських зон — у приміські зони і т. д.), багато з надсянців нехтували можливістю пошуку кращих умов проживання (кращих хат, ближче до міста чи в місті тощо), оскільки вважали таке своє становище тимчасовим і сподівалися на повернення додому.

Отже, виділені нами на початку основні поняття, які мали б характеризувати обставини та умови під час переселення: 1) добровільність; 2) безпека (вдома, в дорозі, на новому місці); 3) побутові умови (житло, їжа, одяг, взуття, знаряддя праці, худоба), — залежали виключно від конкретної ситуації, щасливого випадку, власної винахідливості переселенців, оскільки зовнішні обставини (дії влади, польських збройних формувань) не сприяли мирному і комфортному перебігу переселення.

Багато оповідей людей з десятків сіл Надсяння, які потерпали взимку-навесні 1945 р. від нападів польських збройних формувань (Малковичі, Пискоровичі, Березка, Бахів, Павлокома та ін.) дають підстави внести деякі уточнення до періодизації депортацій. А саме: вважати початком другого — насильницького етапу переселення не вересень 1945 р., а лютий — березень 1945 р., оскільки саме в цей час почалися масові напади польських збройних формувань на українські села.

¹ *Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р.*//Депортації. Західні землі кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах/Відп. ред. Ю. Сливка. — Т. I: 1939–1945 рр. — Львів, 1996. — С. 287–293.

² *Szczensniak A. B., Szota W. Z. Droga do niekęd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* — Warszawa, 1973. — S. 222–223, 231.

³ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. — Київ, 1994.

⁴ *Щерба Г.* Проблеми українсько-польських переселень в 1944–1948 роках у світлі соціологічних досліджень//Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Матер. наук. конф. «50-річчя депортації». Львів, 22.10.1994 р. — Львів, 1996. — С. 38.

⁵ *Misiło E.* Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. — Т. I: Dokumenty 1944–1945. — Warszawa, 1996–1998.

⁶ *Сливка Ю.* Витоки і наслідки національної трагедії//Депортації. Західні землі кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах/Відп. ред. Ю. Сливка. — Т. I: 1939–1945 рр. — Львів, 1996.

⁷ *Бадяк В.* Пам'ятаємо. І не тільки...//Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Матер. наук. конф. «50-річчя депортації». Львів, 22.10.1994. — Львів, 1996. — С. 3–7; *Історіографія депортації українців із Закарзоння//Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Матер. наук. конф. «50-річчя депортації».* Львів, 22.10.1994. — Львів, 1996. — С. 40–48.

⁸ *Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р.*//Депортації... — Т. 1. — С. 287.

⁹ Там само. — С. 289.

¹⁰ *Телеграма НКВС СРСР Наркомату внутрішніх справ УРСР про транспортування спецпереселенців в необладнаних вагонах. 18.11.1944//Депортації... — С. 349; Інформаційний листок політуправління Першого українського фронту про хід переселення українців з прифронтових повітів. 28.12.1944//Там само. — С. 386; Дповідна записка радника НКВС СРСР Наркомату СРСР про хід переселення українців з Ряшівського воєводства. 13.11.1945. — С. 641.*

¹¹ Записано від Дорощ Є. М., 1907 р. нар., Загартовської І. І., 1931 р. нар., Саевича П. І., 1922 р. нар., та Саевич Є. М., 1922 р. нар., переселених з с. Кобильниця Руська Любачівського пов. Записала Г. Виноградська 17.11.2002 р. у с. Підбірці Пустомитівського р-ну Львівської обл.

¹² *Skrzynecki P.* Wysziedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946. — Warszawa, 1983. — S. 4.

¹³ *Служинська З.* Рід людський в Україні. — Львів, 1995. — С. 50.

¹⁴ *Blum I.* Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej//Wojskowy przegląd historyczny. —1959. — N 1. — S. 3.

¹⁵ *Сорока Ю.* Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 роки)//Етнічна історія народів Європи. Історико-етнологічні дослідження і національна ідея. Зб. наук. праць/Слюсаренко А. та ін. — Київ, 2001. — С. 98.

¹⁶ *Звернення УПА до українців Закарпаття із закликом чинити опір переселенській акції. Березень 1945//Депортації. — Т. I: 1939–1945 рр. — Львів, 1996. — Док. № 156. — С. 471–473; Серпень 1945.//Там само. — Док. № 199. — С. 588–590; Звернення УПА до українців Холмщини із закликом чинити опір переселенській акції. Травень 1945 //Там само. — Док. № 174. — С. 514–515; Звернення УПА до українців Лемківщини із закликом чинити опір переселенській акції. Вересень 1945//Там само. — Док. № 219. — С. 612–614.*

¹⁷ Записано від Саєвич Є. М. 1922 р. нар., переселеної з с. Кобильниця Руська Любачівського пов. Записала Г. Виноградська 17.11.2002 р. у с. Підбірці Пустомитівського р-ну Львівської обл.

¹⁸ Польськ. «чого ти ще хочеш, свиня?»

¹⁹ Записано від Стефанії Мелешко 1940 р.н. з с.Ямна Долішня Перемиського пов. Записала Г. Виноградська 03.08.2004 р. у м. Львові.

²⁰ Записано Г. Виноградською 30.04.2004 р. у с. Кривчиці під Львовом від Ольги Филипчак, 1915 р. нар., нар. у с. Кобильниця Руська Любачівського пов.